

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXV-1

BELGRADE

1994

Милорад ЕКМЕЧИЋ
Филозофски факултет
Београд

"У ОКУ ДУХА СВОГА"

ПРИЛОГ РАДОВАНА САМАРЦИЋА НАУЧНОМ МЕТОДУ И ИСТОРИЈИ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ КОД СРБА

Апстракт.- "У оку духа свога" је израз који је Радован Самарџић употребио да објасни како је Михаилу Гавриловићу полазило за руком да научна дела пише на књижевни начин и да се доима као уметник. Овај есеј представља анализу научног метода Радована Самарџића, са закључком да његово бежање од фуснота, писање научних дела као романа, представља део научног метода, а не одступање од њега.

Први утисак који читалац књига Радована Самарџића добије над њима јесте тиха сумња да ли је ту нађена права разлика између науке и уметности. Већ овлашпан увид у било које од његових главних дела изазива питање зашто је био у сталном рату са фуснотама? То је постало упадљиво још након првих објављених радова, када обавеза недоученог заната захтева да се робује доказном материјалу, а свака лепо казана реч и виша мисао изгледају као да су посуђене од неког позванијег. Шегрти обично не говоре самоуверено и својим речима, па присуство те вештине код ретких међу њима само открива да се ради о изабранику који хоће да прескочи прописани ред и одмах постане велик. Ретко се докучи стварна величина без јавно испољене намере да се буде велик. Нема бољег начина да се то постигне сем употребе лепих речи и описа који сакривају архивски извор из којег је то сазнање постигнуто.

Ова је појава стара колико и сама историјска наука. У свим временима су постојали тренуци кад се поставља питање није ли

ново време заслужило да се истине казују онако као што се саопштава строга наука, а не уметнички, што личи на исповедање полуутврђених истина. Још се отац историјске науке Херодот вај-као да митове казују песници, а праву истину они који истражују и проверавају. Од самог почетка историје постоји жеља да се она раздвоји од књижевности, као што је и садашња наука сведок да то ником није пошло за руком. Још се 1912. Тиодор Рузвелт, у једном за његово време популарном есеју, "Историја као књижевност" чудио што је било "пуно расправа о томе да ли би убудуће историју требало сматрати једном од грана науке, а не књижевношћу. У већини ових расправа се главни део спорних ствари готово сводио на терминологију. Сем тога, у једном делу ових расправа, схватања оних који су се спорили се пису приближила, иако се предлози са обе стране пису ни искључивали, као што узајамно пису били ни умесни. Ипак постоји стварна основа за овај сукоб, јер данас наука показује жеље да сама господари на попришту".¹ Ово изгледа као да је написано јуче.

Природа дела Радована Самарџића упућује на закључак да је постао истакнут научник свога доба управо зато што је за себе везао сумњу да би га боље било уврстити међу песнике, него у строги свет науке. Зов да буде прерано велик га је одпекуд из искони терао да пише бираним речима, да улепшава и кити, као што су некада давно велики писци историја радили. Било би тешко огрењење о истину када бисмо закључили да су наука и уметност у његовим књигама лошије у сукоб, као што би то био исто тако велики преступ кад би се тврдило да велики књижевници у историјској науци пису за своје време спадали и у тај запат. Уместо да се подлегне овланшном утиску да у Самарџићевим књигама нема научног метода, да је он избегнут заједно са увек заобиђеним фуспотима, треба открити метод којим се служио. Он је заиста био избрушен и на свој начин поштовања вредан,

С друге стране, три обимна свеска студија о писцима српске историје² без двоумљења показују до како високе мере је он исте-сао обавезе истраживања у архиву, методе обраде података и сла-гања речи који спадају у уметност. Научни метод и историја наше историографије су две области у којима је оставио тако дубок траг да би било штета не претворити то у бразду из које ничу нови класови.

Историју српске историографије је Самарџић доживео као постепени и незауостављив раст научног метода. Своје казивање је

1 Th. Roosevelt, 1913, 3. Поменути есеј је писан крајем 1912. Paul Ricoeur, 1994, 18: заиста постоји problème de l'écriture de l'histoire, où les critères de la *livéarité* entrent en conflit avec ceux de la *scientificité*. Ипак, (11), истраживање и писање историје се координира у једноставној операцији

2 Тек су у септембру 1994, у време док је овај оглед тек писан, новине објавиле да је издавач припремно и четврти свезак раније колекције *Писци српске историје*.

до те мере подредио овој основној нити коју стално следи, да се може оправдано поставити питање да ли је заиста наша наука била свесна свог светског послања и идентитета, или је он нешто у својим оценама претеривао и додавао што славни предшасници уопште нису примећивали. Записени неким другим циљем који је њихово време од њих захтевало, личили су на човека који, у бризи да ли иде правим друмом, не види на њему изгубљени новчић. За *Хронике Ђорђа Бранковића*, писане 1690. у Бечу, вели да је њихов писац српску историографију превео у сферу Запада.³ Од средњовековног "полагања руке" учених игумана, преко откривања постојања ерудитске школе код српских историчара, до "борбе око метода" која побеђује са Стојаном Новаковићем,⁴ то је укратко развојни пут српског писања историје. У овако великој бризи да се у изневереном огледалу српске науке одслика пут који је она прошла у напреднијем свету који је водио, а не следио друге, садржано је једно такво несумњиво познавање научних метода да се у сваком приказу животног дела Радована Самарцића управо од тога мора почети. Једино тако ћемо разумети зашто је свако његово штиво сачињено као неко уметничко дело и готово да би га смештало у историју књижевности, а не науке. Он се осмелио да пише као песник само зато што је своју науку усмеравао ка савршенству. Веровао је да је позван за њу откад је написао прву своју јавну реч.

Није потребна модерна филозофија Паула Фајерабенда у *Против метода* да се почне сумњати у њега. Одавно је научни метод у историографији свођен на нижи и свакако неузвишен ступањ доброг смисла. Довољан је здрав разум да се открива истина из прошлости. Да је историографија ствар доброг смисла, данас говоре многи.⁵ Код нас је то давно открио Јован Скерлић, који у полемици с младим Станојем Станојевићем вели да "тога метода о коме он говори у ствари и нема. За сваку науку, за сваку прилику, за сваки проблем, човек се мора самостално довијати како ће питање решити... Научни метод се своди на ово просто начело: не рећи никад оно што се не може доказати. Тако је научни метод само навика обазривости, и као такав само једна негативна особина научног рада. А позитивне особине су инвенција, оригиналност, особине које се у својој суштини не уче."

Била би чиста неистина кад би се тврдило да је Радован Самарцић писао научна дела као књижевник, војевао цео свој век са фуснотама и исто толико дотеривао, гладио и улепшавао своје речи управо због тога што је претходно савладао све замке и

3 Р. Самарцић, 1986, 20.

4 Р. Самарцић, 1986а, 273. Исправан је закључак из 1967. када вели да је српска историографија никла из Косовског циклуса, преко Орбина, Ритера-Витезовића и Ђорђа Бранковића, вид.: Исти, 1967, 137.

5 Н. Carr, 1961; Р. Vayne, 1871. За научни метод најбољи Самарцићев прилог је: Р. Самарцић, 1970, 259.

вештине научног метода. Та се неистина доказује простом чињеницом да он увек тако пише, од самог почетка. Одбацивање научног метода никада науци не може помоћи. Оно је дозвољено само у случајевима који су слични сазнању ковача да је употребавао слаба клешта и да има боља од тих старих. Метод одбацује сам себе, у тренутку кад навика дође до врха савршености и не треба да се гледа на начин којим је радио стари учитељ. Одбацити метод значи одбацити науку, а то се може радити само као што се ради с изношеним ципелама. Нова се обућа не одбацује, сем у тренуцима кад човек хоће да хода босоног. Сваки се кипар мора дуго учити како да из комада одваљене стене открије статуу сакривену унутра. Годинама гледа како раде учитељи, а онда навика постаје тако зрела да више ништа не гледа и мисли да је ту вештину понео из неког урођеног дара. И за Вука Караџића Самарџић вели да је "писао генијем, а не однегованом историческом спремом".

У својим биографским исповестима Самарџић вели да му је прва намера била да постане књижевник и да студира историју књижевности. Из свога детињства је урезао у свест утисак из првог сусрета са *Сеобама* Милоша Црњанског: "Мој први контакт са том књигом био је нека врста уздицања у светле нове сфере језичких могућности. И то је на мене извршило пресудан утицај да се и сам заинтересујем за питања језика и писања."⁶ Вели да је у гимназијским данима дане убијао вежбањем у писању и усавршавању те вештине. Наука је делимично и освета за учињени промашај у животу.

Многи су склони да Самарџићево писање историје у књижевном стилу изведу из жеље да у његовом истраживању човек буде у средишту. Он је заиста написао да је модерна наука, из ренесансе, тиме почела.⁷ То је без сумње тачно у оној мери у којој је сваки историјски роман најпре и искључиво описивао само човека. За књижевна дела Волтера Скота је пре више од једног века Томас Карлајл писао да су људе учила овећгалој истини "да су предшасна светска раздобља заиста била испуњена живим људима, а не записницима, службеним списима, неспоразумима и закључцима учесника. Не беху то никаква закључивања, дијаграми и теореме, него људи наги као од мајке рођени, или одевени у друге капуте и чакшире, људи с руменилом у образима, узнемиреним желуцем, са начином говора, сособинама и животношћу правих људи".

Писати лепо историју, писати је као што се пише лирика, испада да није бежање од метода, него заиста једно његово испо-

6 М. Јевтић, 1992, 22

7 Р. Самарџић, 1971, 471. Тог човека у средишту описа назвао је "жалосним човеком" свога времена. Вид.: Р. Самарџић, 1972, 227. Термин је очигледно преузет од њему драгог Лисјена Февра. Андреј Митровић је у оцени *Мехмеда Соколовића* 1972. први везао Самарџићево књижевно казивање за човека који је у средишту његовог посматрања.

љавање. Да је то заиста један од метода модерне науке показује његова општа распрострањеност. Зашто су све донедавно споменици великих државника приказивали те јучерашње савременике у античким тогама? Уметник је желео да их овековечи и да им продужи трајање. Закључивање у историјској пауди кварљива је роба. Пропалазак неког новог податка у архивима може да из темеља обори све закључке који су учињени без њега. "Архивски мољци, како интелектуалне дангубе називају најприлежније истраживаче", како једном рече Самарџић, могу упропастити цела дела и славне школе мишљења. У историјској науци су трајна само она дела у којима су савременици обучени у античке тоге, она која су лепо и мисапо писана. Већина радова Слободана Јовановића не би преживела ломачу времена да нема тог опојног стила, тихе подручљивости којом се сликају некадашњи догађаји. Само су тиме овековечени.

Свака епоха у историји историографије има раздобља када се јављају авантуристи који су лепо писали. У основи су они били побуњеници против научног метода важећег у њихово време. Данашња распрострањеност књижевне нарације у пауди такође је методски срачуната да побегне од краткорочности старих метода. Лепим писањем се данас бежи од упутстава како се прави историја која су постала у доба католичке контрареформације XVII века. Данашња наука све више захтева испитивање човековог начина живота, па једина права наука изгледа да се открива у историјској демографији. Ту научно доказивање зависи од статистике. "Клиометрија" је нова методологија, која ону стару чини несавременом и превазиђеном. Само нови методи оспоравају вредност старих метода у науци. Лепо казивање спада у једну од тих вештина. Оно је метод.

За Самарџића је књижевност "као алегорија историјског садржаја".⁸ У једној приповеци Иве Андрића казивање се прави на основу сведочења других сведока, па је тако "од казивања ближих сведока постала историја која се натапа сумњом и ставља у оквире времена".⁹ Истраживачи историјских извора по којима је Иво Андрић писао своје књиге слажу се у томе да је његово дело у одређеном смислу и историја. "При свему томе што је стварао умјетничко дјело - карактеризовао, упрошћавао, приширивао, оживљавао, драматизовао - писац је успио да се, у главним потезима, држи историје... тако да Андрићево дјело, поред неоспорне умјетничке вриједности, има и извјесну документарну вриједност."¹⁰ У роману *Верник* Добрице Ђосића је откривен цели један менталитет и начин понашања модерног политичког човека, од италијанског националисте Мусолинијевог типа, младобосанских

8 У анализи приповетке Иве Андрића "Груп", Р. Самарџић, 1981, 283.

9 Исто.

10 М. Шапић, 1962, 17.

завреника до руских бољшевика.¹¹ Уметнички казапа истина је јача од научно казапа те исте истине. То је онај трепутак у коме се овековечује понашање људи у различитим временима. Самарцић вели да је Андрић познавао научне методе.

Још увек постоји огромна разлика између историјског романа и романизоване историје. Ова последња јесте један облик казивања историјских истина.¹² То двоје се ипак не сусрећу. Познато је да је драму о Ричарду Трећем Шекспир писао на основу једне историје тог енглеског краља из пера Томаса Мора.¹³ Тај се узајамни утицај истраживача истине и уметничког казивања о тој не разумеју. Може се до појединости реконструисати тај узајамни однос, али увек испада да је уметничко зборчење јаче од научног. Ово задње је везано за једно време из кога као из вечних окова никада не може изаћи. Оно друго је сама вечност која се стално понавља у новим примерима. "Књижевници могу уопште користити историју на упростићен начин као општи оквир, или као појединачан податак, али историчари ипак не знају шта би урадили са овако прављеном књижевношћу."¹⁴

Убеђење да књижевно казивање историјског догађаја јесте један облик научне методологије о истраживању тога догађаја захтева одређену потврду из самог дела Радована Самарцића. У једном опису турског похода на Угарску који је пун упитника и недоказаних закључака он је написао и овакву реченицу: "Судећи према редоследу ових сасвим проређено сачуваних података, али и према природи оних вести којих нема, Мехмед Соколовић је, чини се, избегавао сувишну ратничку славу док је пратио султана као његов дворанин."¹⁵ Још би се могло прихватити да писац историје може правити закључке према редоследу слабо сачуваних података, али како је уопште могуће правити икаква оцењивања према природи извора којих нема? На први поглед то изгледа као хомеровска оманка и песувијело. Ипак, у историјској методологији постоји и радња "argumentum ex silencio", закључивање по празнини која постоји у савременим сведочанствима. Ако не постоји помен у изворима да је Мехмед Соколовић у угарском ратном походу хтео да стекне славу и због тога буде овековечен, онда цело-

11 М. Екмечић, 1990.

12 R. Bigazzi, 1989. За историјске изворе у француском роману, Г. Лансон, 1931.

13 Th. More, 1514.

14 R. Bigazzi, 1993, 465.

15 Р. Самарцић, 1972а, 31. Други пример када историчар не сме веровати непосредном извору јесте у случајевима да накнади догађаји даду друкчији смисао оном претходном о коме је дошао извештај. То се односи на све вести о Косовском боју 1389. као о српској војној победи. Ту, истину нису рекли непосредни извори, него сви заједно који су уопште касније настали "од првог до последњег круга". Р. Самарцић, 1969, 104. Eveline Patlagean (1978) 1994, 244: "Die Grenze zwischen dem Realen und dem Imaginären ist fließend, während des Terrain, auf dem des Imaginäre sich bewegt, stets und überall desseble bleibt."

статак таквог податка - који би се иначе, да је био истинит, морао показати - сам својим ћутањем представља одређено саопштавање о догађају. То је исто оно што и "инвенција и оригиналност" код Скерлића. Недостатак вести о догађају оставља право историчару да је претпоставком испуни, а то је тачка у којој се саопштавање историјске истине претвара у уметност, књижевно казивање се рехабилитују у једну врсту својеврсног научног метода.

Узимање претпоставке коју памће логика збивања без сумње је ствар која се не учи у историјској методологији. И Самарџић је до ње дошао пре него што се определио за студиј историје у својој младости. Један жал што није постао књижевник је за то основни, певидљиви грешник који је до овога довео. Поред свега, Самарџић је до овога дошао и кроз студиј методологије историје, у коме је нашао - ако не подстицај да се определи за овакав начин писања историје - свакако рационализовање, интелектуално правдање што га је накнадно усвојио.

Већ од *Великог века Дубровника* 1962. види се да се осећао победником у рату са фуснотама. Одатле га је пут водио све дубље ка књижевном и уметничком начину казивања. Накнадно је то рационализовао у краћој студији *Жива историја* (1965), а дефинитивно у сесју *Развој историографије и друге области научног сазнања*, 1970. У првом раду је објаснио да човек на своју прошлост гледа увек из своје епохе и својих историјских околности. Те се околности мењају и тако од сазнања прошлости сачињавају увек нову и "живу историју".¹⁶ У другом раду је био уверљивији - вели да је са победом научног метода историјска наука завршила у позитивизму. Одатле је пут водио у масовна архивска истраживања, али и грапање саме науке у више одвојених дисциплина. Тако је, управо у овој коначној победи научног метода, дошао трепутак да се сама историјска наука морала вратити назад у класична времена свога цветања.¹⁷ То јест, пред изазовом да постапе пека врста статистике о прошлости, наука се морала враћати леном казивању и оном стању када је помало личила на уметност.

Ова рехабилитација класичне методологије га је у исто време охрабрила да не страхује од узимања у обзир претпоставки, од којих свако научно истраживање увек бежи. Претпоставка је само једна од методских радњи и улази у круг интуитивног предвиђања тока догађаја које сам извор не може дословно потврдити. Ипак је за Самарџића претпоставка нешто више од тога. У књизи *Сулејман и Рокселана* (1976) он вели да у историји заиста нема претпоставки, али постоје извесности које зависе од сталних чинилаца.¹⁸ Речено једноставније, то значи да историчар употребљава претпо-

16 Р. Самарџић, 1965, 256.

17 Р. Самарџић, 1970, 272.

18 Р. Самарџић, 1976, 309: "У историји нема претпоставки. Али, постоје извесности које зависе од сталних и непомерљивих спољашњих чинилаца."

ставку као оквир једног догађаја који у појединостима није сазна- тљив. То је као кад апотекар мена састојке и тачно оцени у какву се боцу лек може сместити, али још у правом смисли не зна какав је то лек. То се увек завршава опасношћу да се хемијски метод за спра- вљање лека може врло лако прометнути у несвесно алхемичарско експериментисање.

Није случајно да је ова промена код Самарцића наступила на- кон његове специјализације у школи Фернана Бродела у Францу- ској. Та је школа обогатила историјску науку и изучавањем свакодневнoг живота обичног човека охрабривала и Самарцића да се осећа победником над фуспотима. Он се ипак од ње разишао и вратио назад у класично време када је било допуштено да наука го- вори на уметнички начин. Броделова школа је завршила у "клиоме- трији", статистичком испитивању које се нарочито примењује у историјској демографији. Ту се статистичко скупање небројених ситних података претвара у неку врсту математике, па и сваки за- кључак изгледа пенорепив и сам од себе неизбежан.

Никаких неспоразума не би требало да буде са чињеницом да се излагање истине о прошлости може казивати на књижевни начин и уметнички. Томе сваки историчар на неозбињаван начин тежи, али већина због недостатка дара у том промани. Самарцић на једном месту вели да и само збивање пореда ствари тако да се оне морају описати на уметнички начин, па "олате до историјског догађаја као књижевног мотива није далеко". Невоља настаје кад се цело збивање доживљава као књижевни мотив. То код Самарцића заиста постоји. Чак и одређена дела, на првом месту *Сулејман и Рокселани*, изазивају недоумицу да ли спадају у књижевност или политичку и културну историју.

На одређеним местима он доноси закључке који се ни-чим не би могли потврдити, него претпоставком коју он уздиже на површину веродостојности. У *Мехмеду Соколо-вићу* он претпоставља да је један од наша био скривени претендент на владарски престо. Вели да "су то питања на која је, услед упротрћености извора, тешко одговорити, а која би, чини се, остала без одговора да су извори и опширнији".¹⁹ Зашто би онда требало уопште и веровати у такву претпоставку коју извори никада не би могли доказати?

У истој књизи, странице посвећене лицима и интригама на Запољином двору су обрађене онако како се ствара претпоставка од- носа и улога лица и догађаја у једном књижевном остварењу. У све- му постоји једна скривена тежња за драмом. Формално је све засновано на историјском извору,²⁰ али се и целе групе индивидуа-

¹⁹ Први цитат из Р. Самарцић, 1972а, 152, а други, 1972а, 405.

²⁰ Цело казивање засновано на документима објављеним у "Rad" JAZU 53-54, Загреб 1880. У *Сулејману и Рокселани*, стр. 674, Самарцић вели да је корис- тио и турске изворе, па захваљује за преводње пријатељима Шабановићу, Калешу и Тричковићевој. Ти извори у тексту нису нигде цитирани и јасно се не види на шта се то односи

лизују као да врше појединачну улогу на позорници. У тим догађајима око Запоље, вели да су "Срби у Ердељу и Банату пратили збивања свесно напрегнути да их њихова матица не одвуче у вртлог". То је улога хора у античкој трагедији, где се цела заједница индивидуализује, јер друкчије никако не би могла да уђе у ту историју.

Кад се упоређују извор који Самарџић користи и опис који је сачинио на основу њега,²¹ онда се то доима као кад сликар уметничко надахнуће прави на основу фотографије. Рекло би се да је ту све исто, као што мртав и жив човек могу бити исти. Описивање балзамовања Сулејмана Величанственог под Сигетом,²² скривање од војске да је султан преминуо, као и сијасет других појединости, на две стране изгледају исто, на једној као мртва, а на другој као жива историја.

Мехмед Соколовић и Сулејман и Рокселана нису дела сачињена на основама оригиналног истраживања. Прво је чак и по распореду усклађено с делом турског историчара Ахмеда Рефика, објављеног у преводу код нас 1927. Друго дугује доста и распореду тема, аргументацији, а делом и самој нарацији, Хамеровој историји Турског царства. Код нас је оно објављено 1979. са знатним упрошћавањем и без фуснота које постоје у немачком оригиналу. Наравно, на одређеним местима је Самарџић мењао Хамерово казивање, исправљао као према друкчијим подацима из извора, али то нигде није показао, нити му је било стало. Пример за то је опис вицедневних светковина приређених поводом обрезивања синова Сулејмана Величанственог. Цели след радње и већина података који се дају под наводницима преузети су од Хамера. Само су у неким појединостима дате измене, а да то нигде није наговештено. Уместо четири безимена принца код Хамера, Самарџић наводи имена само тројице султанових синова. Ту се исто тако помиње и уметнике који је створио план за те светковине, што код Хамера, барем на том месту, нема. Самарџићево обогаћивање саопштења је чисто уметничке природе, припада свету чисте имагинације на основу методолошки рехабилитоване претпоставке, а не историји.

Улазница за вечност која се као дар добива због примене овог метода књижевног говора плаћа се ипак скупом ценом. Каснији се истраживачи никад неће позвати на ова дела као научну тековину и неко ново решење, без обзира на то колико је новог заиста у њима речено. Овде се откривају нове мисли, саопштава

21 За структуру *Мехмеда Соколовића* и већину извора у тој књизи Самарџић је користио дело турског историчара Ахмеда Рефика, *Соколовић* (Сарајево 1927). Могло би се претпоставити да је у опредељењу да се пише ова књига утицао и превод Франца Бабингера, *Мехмед Освајач и његово доба* (Нови Сад 1968).

22 За детаље балзамовања, А. Рефик, 1927, 40, преноси казивање Евлије Челебије. Самарџић је то пренео на страни 205. За опис светковина поводом обрезивања синова Сулејмана Величанственог, Самарџић је следно казивања J. von Hammera, 1979, 375-378. Код Самарџића исто: 1976, 447-453.

историја као једно опште "предиво памћења"²³ казивано у широким сликама, а не истраживачка достигнућа настала у мукотрпном разгртању малих жеравица архивских података.

Ми ипак не бисмо били у стању да разумемо овај књижевни начин казивања научних истина ако не бисмо закључили да сама архивска истраживања, скала заиста једино она, пису паметала такав поступак. Школу архивских истраживања, коју Самарцић назива "грабљењем са свежег студенца историје",²⁴ или "захватањем воде са здравог кладенца",²⁵ прошао је под суровим надзором најбољег учитеља којег је за своје време могао наћи. Он је израстао као научник испод поуздане руке Јорја Тадића. Научна испитивања на основу података годинама исписиваних у Дубровачком архиву, раније образовање на француским изворима, створили су од дела Јорја Тадића најбољи излог одјеска Броделове школе код нас. А ако би се у општо могло сумњати, то је само питање ко је овде био отац а ко син. Јорјо Тадић је до овога могао да дође и самостално, без методског угледања на француска достигнућа, из једноставне чињенице да је од своје младости ушао у истраживање на готово исти начин као Бродел. Обојици је главно подручје била економија и култура Медитерана ренесансног времена. Обојина су казивање давала кроз обиље ситних података. Тадић је престао у тренутку када је хора била за синтезу.

Самарцић је о Јорју Тадићу написао два значајна есеја. Тим поводом је саопштио да је обилаз додир са старим папирима основни услов да се реконструише прави прошли живот. Несвесно, сваки историчар створи такав утисак. Нигде се прошли живот не осети тако уверљиво и тако присутан и жив као у часу када из архивске књиге подигнете хартију са које се трупи прах којим је преписивач посушпивао мастило док је на тој хартији неколико векова раније писао.

Испитивање архивских података до појединости свакодневнице коју је прошли човек живео само од себе памће да се постигнута истина саопштава на књижевни начин и уметнички. Самарцић је тај свој метод открио описујући вредности књиге коју је о кнезу Милошу Обреновићу сачинио Михаило Гавриловић. Самарцић вели да је Гавриловић, због обиља архивске грађе из које је реконструисао лик српског владара до опипљивих природних граница, оставио да се закључци сталоже, па је тако од науке постигао уметничко дело. Целовиту појаву једне велике историјске личности је доживео до самога дна. Видео је кнеза "у оку духа свога".²⁶ Писати у оку духа свога значи писати синтезу суверено и разуздано на основу обиља ситних података из грађе, да нема ни-

23 Р. Самарцић, 1976а, 14.

24 Исто.

25 М. Јевтић, 1992, 30.

26 Р. Самарцић, 1981а, 165-166.

какве опасности угрожавања потпуне историјске аутентичности лика и утиска да у том опису све не стоји на правом месту. Та књижевност је, дакле, само један виши тип синтезе коју може ризиковати истраживач под старе дане, кад су витешке бисаге набрекле од података муком скупљених по архивима и старим хартијама. Поред тога је имао храбрости и да на једном месту напише да се "истина подређује вечито наметљивој уметности", чиме је помало сенчио теорије о синтези "у оку духа свога".

Ову тврдњу да се књижевно казивање допушта онда када се потпуно истражи грађа Самарцић је импровизовао у једном есеју о методима српског модерног историчара Гавриловића. Није знао да је та теорија била и раније казивана и да је на исти начин брањен метод књижевног описа историјских збивања. На потпуно исти начин је 1912. Тиодор Рузвелт бранио право историчара свога времена да велике истине казује онако како то себи дозвољавају књижевници: "Била би одвећ плитка примедба кад би се тврдило да имагинација има за последицу нетачности. Само они који располажу онако узвишеном имагинацијом коју показују јеврејски пророци могу јасно разабирати и интерпретирати велике и дубоке истине. Кад кажемо да велики историчар мора бити човек имагинације, ми употребљавамо те речи исто као кад бисмо рекли да велики државник мора бити човек имагинације. Сем тога, заједно са имагинацијом иде и моћ изражавања. Велики говори државника и велики списи историчара могу живети само ако поседују ону исгу бесмртну вредност која се налази у великој књижевности. Неопходно је да највећи историчар који није на књижевни начин буде стручњак у науци историји, човек који ће у малом прсту скупити све чињенице из слагалишта мртве прошлости. У истој мери он мора поседовати способност да оцени шта је мртво како би пред нашим очима оно поново оживело."²⁷ Рузвелт вели да за неизмерне хиљаде читалаца Маколејева дела нису запечаћена књига само зато што су стварни додатак "суми енглеске књижевности". Постала су вечна због лепог писања, а на њега се аутор охрабрио јер је скупио све познате и истражене чињенице.

Откривање научног метода Радована Самарцића се не би могло довести до самога краја ако се не би показало како је он био уверен да место које сам заузима у историји српске науке није саздано од једног логичког доказа. У нашој науци још нема једне праве синтезе историје српске историографије. Тај недостатак попуњавају управо његови радови, првобитно раптркани по разним гласилима и писани различитим поводима. Као рођаци које је живот растурио на разне стране, тек су под његовим штапом скупљени на истом месту и открили да су породица. Иако изгледа да је у њима рекао све што је требало да се каже, то је још само случајно сročени костур једне синтезе, а не она сама. На многим

27 Th. Roosevelt, 1913, 10.

местима се ту почиње од самог почетка, као што се пуно пута заостављао као да је догурао до самога краја.

Основна потка у овом великом папрту историје историјске науке је откривање узлазне црте раста научног метода. Одатле је она подсељена у три велике епохе: најпре је ту тек наговештени излазак из средњег века, па се већ са националном ерудитском школом види метаморфоза ка западноевропској науци. Даље коло води романтичарска школа и њен логичан крај у "позитивистичкој науци". С њом долази окончање борбе око метода. Нејасно је шта у тој узлазној стази долази после позитивизма. Он то назива другим таласом истраживачке науке. Нико боље није избегао да саопшти истину да праве школе марксистичке науке код нас није ни било и да је она замењена једним архивским копањем руде. Цели овај развој има пезаобилазну политичку страну јер се раст историје као науке у исто време и раст свести народа о себи. То је ипак провинцијска наука, јер наши писци нису познавали "ни пајузоритије писце у светској историографији".²⁸

Пајсијевим *Житијем цара Уроша* из XVII века завршава се српска средњовековна историографија.²⁹ Њој је Самарцић посветио врло мало истраживачких напора. Сем једног сесеја о Сави Немањићу, више као свесу него почетном камену српске средњовековне културе. Свој средњи век Срби су открили са ерудитском школом. Она је код Срба и Хрвата почела крајем XVII века с Ригором-Витезовићем, Ђорђем Бранковићем и Игњатом Ђурђевићем.³⁰

Остаје ипак питање да ли је посреди заиста ерудитска школа или њен тамни наговештај, јер за *Хронике Ђорђа Бранковића* он вели да су "ерудитске више својим спољашњим изгледом и потоњим утицајем него пишчевом методолошком спремом и намерама",³¹ то јест, уопште нису ерудитске. Научно је само оно што има научну намеру, а у том оквиру се ерудитски поступак увек сам мора да идентификује. Можда је, поред све критичности, у овој узлазној црти српске науке потцртавана њена историјска сагласност са развојем европске науке. Провинцијализам је ипак битна одлика целе те научне прошлости, до дана данашњег.

Од Мавра Орбита до Јована Рајића је пут испуњен биографијама седам класичних имена наше науке, при чему свако од њих чини "један виши степен развоја историографије код Срба".³² Права критичност долази ипак са великим делом Јована Рајића *Историја разних словесних народа, посебице Бугара, Хрвата и Срба*, замисљеним 1757. и коначно објављеним 1795. Њена методска

28 Р. Самарцић, 1986б, 130.

29 Р. Самарцић, 1986в, 210.

30 Р. Самарцић, 1986б, 142.

31 Р. Самарцић, 1986в.

32 Р. Самарцић, 1976б, 87.

подлога је у "готово свадљивој критичности".³³ Није чудо да други историчари померају почетак европеизовања српске историјске науке у време појаве ове књиге.³⁴ Књижевник Стерија Поповић је 1852. писао да научник мора "одвајати плеву од пшенице, осветлити што је тавно и нејасно, одкрити што је претрпано и сарањено - једним словом: истини у траг ући". Четири године потом је, Руварчевим *Погледом домаћих извора старе српске повеснице* учињен крај романтичарском доживљавању прошлости. У основи је то био сукоб образованих и необразованих стручњака.³⁵ "Борба око метода" је почела са Омладином,³⁶ а у основи се односила на победу принципа критике извора и то углавном филолошке, иако су узимани и други фактори ("политика, дипломатија и рат"). Стојан Новаковић је најбољи представник овог "филолошког правца у књижевној критици". Од ове победе метода, који је заснован на критици, почиње историја праве науке.

Муке око филозофије историје почеле су са утицајем рационализма на дело Јована Рајића, али је тај рационализам учен на крјевској Богословији и био толико оптерећен теологијом да се свео на пуку формалност и угледање споља. Тек је Леополд Ранке са својом тезом да је човек исечак Бога, па због тога нема законитости у историјском развоју,³⁷ натерао српске писце да се опредељују за пека рационалнија решења. Како су догађаји у историји извап закона развоја, казивање историчара се мора обавити на уметнички начин. Звучи анегдотски да је Чедомир Мијатовић због тога помешао спиритуално са спиритистичким.³⁸

Студијом "Иполит Тен код Срба" Самарцић је реконструирао одјек европске дебате о детерминизму у српској култури. Тиме је српска наука у правом смислу речи постала део европске, а да се мања образованост, површна обавештеност и утицај само једне књиге никада из ње пису занавек одселили. Без ове студије би познавање Јована Скерлића, Богдана Поповића и, на првом месту, Слободапа Јовановића, остало недоречено и наговештено. Овде је оно усађено у аутентични филозофски извор.

Радови о историји српске историјске науке се почети можда случајно и увек са неким јубиларним поводом. Они су ипак писани дуже од десет година³⁹ и без сумње су остали до данас најизазовнији нацрт успона историјске мисли код нас. Узимајући у

33 Р. Самарцић, 1976в, 55; слично и Н. Радојчић, 1926, 144.

34 С. Ђирковић, 1994; слично и Н. Радојчић, 1958-59, 28-29. Делимично и Н. Радојчић, 1950, 72.

35 Р. Самарцић, 1986г, 113.

36 Р. Самарцић 1981б, 272. На другом месту је објаснио да је то дошло због демократизовања друштва, јер је "идеја либерализма" утицала да Жил Мишле почне писати "са маштовитошћу и лиризмом", вид.: Р. Самарцић, 1972, 233.

37 Р. Самарцић 1981а, 158.

38 Р. Самарцић, 1981в, 243, 245.

39 В. Крстић, 1982, 83.

обзир околности у којима је ово дело настајало, право је чудо да се у њему није изгубила једна рационално уграђена узлазна црта развоја. Најтемељитије су овде обрађени историчари који су се бавили историјом Српске револуције 1804-1815, Вук Караџић на првом месту. Та су истраживања и најоригиналнија, па нису само закључци, заиста ретко успеле оцене и општа мисаопост њихово битно обележје. Ту је Самарџић оправдао мисао да "историја није само испирање чињеница из муљевитих наноса људских заблуда".⁴⁰

На одређеним местима се види да је он познавао класично дело о историји светске историографије швајцарског историчара Фуетера,⁴¹ иако се та спрема открива фрагментарно и случајно, јер о занату писања историје историјског знања нигде није шире образложио и показао.

А и искушење да пише своје студије без навођења извора и готово применом управног говора творца историје, показује његово широко школовање на њему драгој ренесансној литератури. Иако је био Броделов ученик у Паризу, практично га опонашао истраживањем у Дубровачком архиву од 1947,⁴² он је ипак писао и радио као да је сам себе створио. У три свеске прилога о писцима српске историје први пут је створен један нацрт опште историје наше историографије. Ко се определи да пише приручник на ту тему мораће да почне од ових текстова.

Нигде се овај развој научне обраде наше прошлости није боље осећао него у литератури о Српској револуцији 1804-1815. Она је сама подељена у три етапе: лажни романистичари нису успели да поставе ни цели оквир истраживања, а фаза филолошке критике, када се наука погрешно назива позитивистичком школом, отворила је архиве и поставила задатак масовних истраживања. У исто време, ту је био и крај "борбе око метода", па је права наука победила тек са Стојаном Новаковићем.⁴³ То је у ствари иста периодизација коју је применио на целу српску историографију.

Није никакво чудо да је са истраживањем ове области српске прошлости, од када почиње ново српско друштво и држава, добила овако истакнуто место и у историји науке уопште. Цела је српска историјска литература била подређена припремама Револуције 1804. Са Бранковићевим *Хроникама* 1690. стварају се "историјске и политичке основе првог српског програма". Оне су, помогнуте касније Рајићевом историјом, у духовном погледу при-

40 Р. Самарџић, 1981а, 170.

41 Е. Fueter, 1911. Какво је било његово стварно и оперативно знање из историје светске историографије најбоље се види у његовом есеју о односу човека и земље, Р. Самарџић, 1971, 480. Наводи доста дела, од Паола Бовија из ренесансног времена до Лисјена Февра 1922.

42 В. Крестић, 1982.

43 Р. Самарџић, 1986а, 223.

премиле Карађорђево политички преврат. Одатле није било случајно што је Стерија Поповић историографију узимао за "онај умни рад од кога увелико зависи постепено дозревање свеукупног националног разума".⁴⁴ Изузетак који у томе потврђује правило је уверење да "у политичком и националном раду обмане историјом могу често донети више него истина."⁴⁵

Да је Самарџић неким чудом био дужан да своје сопствено дело смести у ову лествицу српске историографије, за коју верује да се стално пела вертикално и у томе следила општи светски развој, где би га уденуо? Вероватно би му и самом стајала на путу чињеница да је целога живота био у рату са фуснотама. Његов први рад (*Подмладак дубровачких трговца и занатиља у XV и XVI веку*) из 1948. је био и испит којим шегрт завршава своје почетно школовање. Збирка *Велики век Дубровника* (1962) чинила је победу истраживача над фуснотама. Више их једноставно није наводио. Њихово одсуство би навело на погрешан закључак да он већи део свога истраживачког века није правио исписе по архивима. У свом последњем раду,⁴⁶ он фусноте наводи само кад је потребно да даде главну литературу о појединим научним питањима, а упадљиво је одсуство позивања на архивске податке. Ипак је претходно напоменуо да је "много година користио своје слободно време да борави у архивима и чита необјављену грађу, најрадије о Турској XVI-XVIII века. Радио је, тако, у Дубровнику, Задру, Венецији, Ватикану, Бечу, Паризу, и дуге сате остајао, посредством архивских списа, у ишчезлом свету исламског царства Османовића и њихових поданика друге вере. Овај додир, непосреднији од других, доводио је аутора у положај да постане близак сведок људи, појава и догађаја који су остали за завесом историје, заповек спуштеном." Као да је хтео да каже да је архивски податак у његовом писању присутнији него што би то његове референце испод текста доказивале.

Не би му се веровало да је ово навео само за себе. За свога учитеља Јорја Тадића је рекао истину коју је с њим и сам делио: "Својом сталном забављеношћу архивским испитивањима, отворио је пролазе за продор метода и схватања 'живе историје' у југословенској науци."⁴⁷ Ту се круг затвара на оном месту које је другом приликом нашао код Михаила Гавриловића, за кога вели да је због обиља извора и дубуког увида у њих био у стању да

44 Р. Самарџић, 1986д, 32.

45 Р. Самарџић, 1976г, 75.

46 Р. Самарџић, 1993, 7. У току излагања је за све значајније појмове у фуснотама наводио истину литературу и изворе.

47 Појам "жива историја", у нашој историографији изузетно редак покушај да се филозофски објасни један методолошки феномен, остао је код Самарџића несистематизован. Најпре је то у есеју *Жива историја* (вид. фусноту 14) из 1965. на страни 256, објаснио као међање "историјског сазнања" у зависности "од свега што сачињава свест једне епохе или групе". У том по-

описивани предмет види "у оку духа свога", па на тај начин једно истраживачко штиво претвори у уметничко дело.

Можда је у овом свом методу да у духу доживи целину једне историјске појаве тиме што ће је живу открити у архиву и објављеним списима, он само једном заказао са делом *Сулејман и Рокселана*.⁴⁸ Ту је око духа свога видело више него што је "обиле извора" допуштало. На основу свих осталих радова, Самарџић би - да је био обавезан да сам сачини такав избор - себе ставио у епоху "живе историје", која почиње са Броделом.

Он је заиста, у добром друштву Јорја Тадића, у својој младости кренуо стазом коју је тада утирала та школа. Раздвојио се од ње заморен војевањем против фуснота. Открио је речвање историографије од позитивизма у различите нове правце, чак и дисциплине, па веровао да је повратак старим методима лепог казивања о људској прошлости враћање класичној науци. Охрабрило га откриће да је синтеза сачињена на основу обиља података ишчепрана у напорним архивским истраживањима, откриће коначне истине. Ту се лик сагледа до дна, види се у оку духа свога у својој пуној историјској поруци.

Ово заиста јесте један од огрпака модерне историјске науке која је створена након победе позитивизма, али није онај који продужава науку и представља пут у будућност. Радован Самарџић није хтео да помаже оне који долазе иза њега да сазнају коначну истину, он је хтео да је сам казује. По томе његове књиге имају класичну вредност, чак и када их нова истраживања неизбежно превазиђу.

У историји наше историографије се са Радованом Самарџићем догодило извесно чудо - човек који је тихо осумњичен да је више књижевник него истраживач, оставио је иза себе већи број радова посвећен научном методу у историјској обради него иједан наш историчар уопште. Имао је право Томас Карлајл 1830. да у науци треба разликовати артисту од артизана, уметника од запатлије, јер један открива смисао збивања, а други ради мале делове.

Гледу модерна политика и идеологија придонесе том мењању историјског сазнања. Нешто касније је тај појам "жива историја" објаснио у модерном виду, иако код њега формулисан колоквијално без трагова да је направно еволуцију под утицајем читања модерних теорија. Ту "жива историја" представља пунину свих видова живота, која се открива интензивним истраживањем обиља архивских података. Р. Самарџић, 1986ђ, 207.

48 Заправо само они делови *Сулејмана и Рокселане* који се односе на Сулејманову прву жену изгледају одвећ слободно и књижевно романтизовани. На првом месту су ту одељци о харемском животу. Имао је мучке да се држи теме из наслова књиге, па је Рокселану произвољно помињао у тексту који је био посвећен Сулејмановој историји. Она је готово исто испричана као и онај њен део раније објављен у *Мехмеду Соколовићу*. Сличност описа битка код Сигета и Мохача у две књиге најбољи је пример за то. Вероватно је и оно романтизовање у *Сулејману и Рокселани* производ немоћи да се читаоцу оправда зашто је догађаје из Сулејманове историје који су се дешавали касније објавио четири године пре оних који се односе на раније време. Излаз је једино нађен у промени природе књиге.

"Историја која је у корену сваке науке, исто је тако први одвојен производ човекове духовне природе, његов најранији израз онога што се може назвати Мисао." Сваки човек је по својој природи историчар. "Сам наш говор је ствар историје. Могли сте приметити да већина људи говори само да би описивала... Од најстаријих времена до модерног доба историја се бројала међу највише уметности и можда у том погледу није никада више цењена него у ове паше дане."⁴⁹

Као научник Радован Самарџић припада овој школи која је увек постојала, али није била једина.

"BY THE EYE OF THE SELF'S SPIRIT"

Summary

In this essay is elaborated the method of the late historian Radovan Samardžić. Prominent in a fruitful research on the history of the Ottoman Empire, Serbs and Dubrovnik during the flourishing centuries of the Late Renaissance, he used to perform his style in a manner close to fiction. All his contributions were preceded by meticulous research in the archives and libraries, but still he preferred to write without footnotes. Some of his major works (*Mehmed Sokolović*, *Sulejman i Rokselana*) readers enjoy as a kind of novels.

Writing on the Serbian historian Mihailo Gavrilović and his literary style, Samardžić once noted that only a sophisticated historian could write in such manner who had collected all data available from manuscripts and books. Only when an entire historical event is reconstructed is the historian able to present his description in an artistic manner. Such an approach is similar to the conclusions of Theodore Roosevelt reached in 1912 (*History as Literature*), or Thomas Carlyle before him.

ЛИТЕРАТУРА

Bigazzi, Roberto,

1989 *I racconti di Clio. Tecniche narrative della storiografia*, Pisa.

1993 *Storia e letteratura. Appunto in margine "Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza" di Claudio Pavone*, "Italia contemporanea" 192, Settembre 1992.

Vayne, Paul,

1971 *Comment on écrit l'histoire*.

Evelyne Pailagean,

1994 *Die Geschichte des Imaginären*, У зборнику J. Le Goff, R. Chartier, J. Revel, *Die Rückeroberung des historischen Denkes*, Frankfurt a/M.

Carlyle, Thomas,

1916 *On History, or: Historical and Political Essays*, Leipzig.

Carr, H.,

1961 *What is history?*

49 Th. Carlyle, 1916, 47, 39, 40.)

Екмечић, Милорад,

- 1990 *Фикција и стварност у "Вернику" Добрице Ђосића, "Књижевне новине", 15. октобар 1990, Београд.*

Јевтић, Милош,

- 1992 Интервју са Р. Самарцићем у: *Историчари*, Београд.

Крестић, Василије,

- 1982 *Радован Самарцић*, *Balkanica XIII-XIV*, Београд.

Lanson, Gustave,

Le manuel bibliographique de la littérature moderne (1500-1900) I-IV, Paris.

Mogé, Thomas,

- 1514 *History of Richard III*.

Рефик, Ахмед

- 1927 *Соколовић, Сарајево*.

Радојчић, Никола

- 1926 *Рајићева историјска критика*, Рад ЈАЗУ, Загреб.

- 1958/59 *Увод у историју српске историографије XVIII века*, Зборник Матике српске за књижевност и језик, VI-VII, Нови Сад.

- 1950 *Српска историја Мавра Орбинија*, Београд.

Paul Ricoeur,

- 1994 *Histoire et rhétorique*, часопис *Diogenes. Revue trimestrielle*, 168, Gallimard, Paris

Roosevelt, Theodore,

- 1913 *History as Literature and Other Essays*, New York.

Самарцић, Радован

- 1965 *Жива историја*, *Летопис Матике српске*, књ. 396, св. 4, Нови Сад.

- 1967 *Настанак новије српске историографије*, *Летопис Матике српске*, август-септембар 1967, књ. 400, св. 2-3.

- 1969 *Историјско порекло једног мита: Косовска традиција*, Трећи програм Радио-Београда, јесен 1969.

- 1970 *Развитак историографије и друге области научног деловања*, Трећи програм Радио-Београда, пролеће 1970.

- 1971 *Историја и природна средина*, Трећи програм Радио-Београда, пролеће 1971.

- 1972 *Функција историјске свести у модерном времену*, Трећи програм Радио-Београда, пролеће 1972.

- 1972-а *Мехмед Соколовић*, Београд.

- 1976 *Сулејман и Рокселана*, Београд.

- 1976-а *Мавро Орбин у: Писци српске историје I (даље ПСИ)*, Београд.

- 1976-б *Почеци Вукова рада на српској историји*, у: *ПСИ I*, Београд.

- 1976-в *Положај Јована Рајића*, у: *ПСИ I*, Београд.

- 1976-г *Између Рајића и Руварца*, у: *ПСИ I*, Београд.

- 1981 *Андрејева приповетка Труп*, у: *ПСИ II*, Београд.

- 1981-а *Михаило Гаевиловић*, у: *ПСИ II*, Београд.

- 1981-б *Јован Скерлић и историја*, у: *ПСИ II*, Београд.

- 1981-в *Иполит Тен код срба*, у: *ПСИ II*, Београд.
- 1986 *Историјске и политичке основе првог српског програма*, у: *ПСИ III*, Београд.
- 1986-а *Историчари Српске револуције и културни преображај почетком XX века*, у: *ПСИ III*.
- 1986-б *Милан Милићевић*, у: *ПСИ III*, Београд.
- 1986-в *Ерудитизам у историографији подунавских Срба*, у: *ПСИ III*, Београд.
- 1986-г *Јован Ристић*, у: *ПСИ III*, Београд.
- 1986-д *Јован Стерија Поповић*, у: *ПСИ III*, Београд.
- 1986-ђ *Јорџо Тадић*, у: *ПСИ III*, Београд.
- 1993 *Српски народ под турском влашћу*, у: *Историја српског народа III-1*, Београд.
- Ćirković, Sima,**
- 1994 *Рајићева "Историја" и почеци модерне српске историографије*, *Летопис Матице српске*, књ. 453, св. 4, Нови Сад.,
- Fueter, Eduard,**
- 1911 *Geschichte der neuerer Historiographie*, München.
- Hammer, Joseph von,**
- 1979 *Historija turskog (osmanskog) carstva, I*, Zagreb.
- Шамић, Мидхат**
- 1962 *Историјски извори Травничке хронике Иве Андрића*, Сарајево.

